

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

KEREITE YA 12

SESOTHO PUO YA TLATSETSO YA PELE (FAL)

PAMPIRI YA PELE (P1)

HLAKOLA/TLHAKUBELE 2016

MATSHWAO: 80

NAKO: Dihora tse 2

Pampiri ena e na le maqephe a 10.

DITAELO HO MOHLAHLUWA

1. Pampiri ena e arotswe DIKAROLO TSE THARO, e leng:

KAROLO YA A: Tekokutlwisiso	(30)
KAROLO YA B: Kgutsufatso	(10)
KAROLO YA C: Tshebediso ya puo	(40)
2. Araba dipotso TSOHLE.
3. Qala KAROLO E NNGWE le E NNGWE leqepheng LE LETJHA.
4. Seha mola qetellong ya KAROLO E NNGWE le E NNGWE.
5. Nomora dikarabo tsa hao feela jwalo ka ha dipotso di nomorilwe pampiring ya dipotso.
6. Tlola mola dipakeng tsa dikarabo tsa hao.
7. Tsepamisa maikutlo haholo mopeletong le popong ya dipolelo tse nepahetseng.
8. O eletswa ho sebedisa nako ya hao tjena:

KAROLO YA A: Metsotso e 50
KAROLO YA B: Metsotso e 30
KAROLO YA C: Metsotso e 40
9. Ngola ka mongolo o makgethe, mme o balehang.

KAROLO YA A: TEKOKUTLWISISO

Karolong ena o fuwe mefuta e mmedi ya ditema. Bala le ho boha tema E NNGWE le E NNGWE mme o arabe ka lentse le LE LENG feela moo ho hlokehang, ntle le ha eba potso e hloka tlhaloso kapa karabo e teletsana.

POTSO YA 1

Bala tema e latelang, o nto araba dipotso tse e latelang.

TEMA YA A**MAFU AO E LENG SESOSA SA MATHATA AFRIKA**

1	Afrika mona ho na le mafu a mangata a sa jeseng batho ditheohelang, a qetileng ditjhabatjhaba. Ona ke a kang Malaria, Bilharzia le ho fofala ho bakwang ke ntsintsi e ntsho.	
2	Malaria ke lefu le hasanngwang ke monwang o motshehadi, o phelang ka ho nwa madi a batho. O motona wona o iphedisa ka lero le tswang dimeleng. Monwang ona o loma batho o sa kgethe nku ka pere, mme ka tsela ena o atise tshwaetso ya lefu lena. Lefu la Malaria le tshwarisa motho mala a sa foleng, ntle le ha a ka ya ngakeng ho ya fumana pheko. Ha motho a ke ke a bonana le ngaka, ha ho tikatiko hore o tla raha lebota.	5
3	Dipatlisiso di bontshitse hore ke batho ba fetang miliyone mona Afrika ba bolawang ke lefu lena selemo le selemo. A mang a matshwao a lona mothong eo le mo tshwereng ke ho qhaqhasela, hlooho e opang, ho fufulelwa, ho fellwa ke takatso ya dijo, feberu le mahlaba manonyeletsong le ka mokokotlong. Hang ha motho a elellwa matshwao ana, a potlakele setsheng sa tsa bophelo bo botle se haufinyana le yena ho ya iteanya le dingaka.	10 15
4	Batho ba ka thibela ho longwa ke menwang ena ka ho kata diqanthane tse pela matlo a bona hobane e rata ho dula metsing a sa phalleng. Nakong eo batho ba robalang ba lokela ho sireletsa diphate kapa dibethe tsa bona ka lesira le thibelang ho longwa ke menwang ena. Ntle ho moo, ho ka sebediswa meriana e nyanyatswang ho e bolaya.	20
5	Lefu le leng ke la bofufu bo bakwang ke ntsintsi e ntsho e phelang dinokeng. Ntsintsi ena e jara dibokwana, tseo e di peitelang letlalong la motho ha e mo loma. Hang ha di se di kenelletse letlalong la hae, di behela mahe a tla qhotsa. Ka mora moo motho a qale ho ruruha ho tloha diropeng ho ya maotong. Mahlo a hae le ona a be mafubedu a qhitse metsi, mme a tshabe kganya. Qetellong a fofale ha a ke ke a fumana thuso ya dingaka.	25

6	Ha motho a se a foufetse, ha ho sa na letho le ka hlohang le etswa ho kgutlisa pono ya hae. Motho a ka thuseha ha feela a ka potlakela ngakeng hang ha matshwao a lona a iponahatsa. Mokudi wa lona o tla kgutlela ngakeng makgetlo ho fihlela ngaka e ikgotsofaditse hore o fela a fodile. Mahe a ntsintsi ena a ka dula mmeleng wa motho dilemo tse leshome, ho isa ho tse mashome a mabedi. Sena ke sona se etsang hore ho be boima ho tisa lefu lena tlasa taolo. Dipatlisiso di bontshitse hore lefu lena le tshwaetsa batho ba fetang dimilijone tse mashome a mararo mona Afrika.	30 35
7	Bilharzia yona e ka atiswa ke batho ba bohlaswa bao e ba tshwereng. Bakudi ba lefu lena ba ka le hasanya ka ho fetola dinoka matlwana a boithusetso. Ha bakudi bana ba ithusetsa dinokeng, mahe a Bilharzia a mantleng le morotong wa bona, a fetela metsing. Jwale mahe a fihle a qhotse dibokwana tse tla tsamaya le metsi.	40
8	Kwana moo noka e fetang teng, batho ba tolang, ba hlatswang, ba nwang kapa ba tsamayang ka hara metsi ana, ba tshwaetswa ke lefu lena. Athe bathong ba nang le maqeba le diso le ikenela ha bonolonolo. Motho ha a se a tshwaeditswe ke lona o bonahala ka matshwao a latelang, ho opelwa nakong eo a ntshang metsi kapa a ithusang, madi morotong kapa mantleng, feberu le mokgathala o teteletsang.	45
9	Motho ha e se e le lehlatsipa la lefu lena, o tlameha ho potlakela setsheng sa tsa bophelo bo botle ho ya fumana thuso. Bilharzia e phekoheha ha bobebe ka meriana eo dingaka le ditleliniki di fanang ka yona.	
[E qotsitswe le ho fetolelwa ho tswa bukeng ya <i>Watch out! Diseases in the world around us;</i> Alfred Ojwang, 2004]		

- 1.1 Ke lefu lefe le ntseng le bolela ntho e le nngwe le 'mokgohlane o matla?' (Sheba mola wa 10 ho isa ho wa 14). (1)
- 1.2 Bolela mafu A MABEDI a tshwenyang batho mona Afrika. (2)
- 1.3 Phapano ke efe pakeng tsa monwang o motshehadi le o motona? (2)
- 1.4 Qoholla dintho TSE PEDI temeng tseo mafu ao o a boletseng ho 1.2 a tshwanang ka tsona. (2)
- 1.5 Lokodisa ka dintlha TSE THARO seo dibokwana di se etsang ha di se di kene letlalong la motho. (3)
- 1.6 Ke ditlamorao dife tse ka tliswang ke ho fofala mothong? (2)
- 1.7 Kgetha karabo e nepahetseng ho tse latelang. Polelo ena, 'Monwang ona o loma batho o sa kgethe nku ka pere', e bolelang? (Sheba mola wa 6.) (2)
- A Monwang o loma nku le pere feela o sa kgethe.
 B Monwang o loma mang le mang feela o sa kgethe.
 C Monwang o loma nku le motho feela.
 D Monwang o loma pere le motho feela.

- 1.8 Bolela hore ke Nnete kapa Mafosi, o be o nehelane ka lebaka la karabo ya hao.
Mokudi ya lonngweng ke ntsintsi e ntsho, o tswa bothateng ha a fumane pheko hang feela. (2)
- 1.9 Nehelana ka bopaki bo tswang temeng bo tiisang polelo e latelang.
Ke ntlha ho re lefu la Malaria le a bolaya. (2)
- 1.10 Thuto eo o ithutileng yona temeng ee ke efe? (2)
- 1.11 Na ho fofala ho bolela pheletso ya bophelo? Tshehetsa karabo ya hao ka lebaka. (2)
- 1.12 Hobaneng tema ee e qholotsa maikutlo a tshabo kapa a makalo ho wena? (2)

TEMA YA B

Boha tema e latelang, o nto araba dipotso tse latelang.

[Se qotsitswe le ho lokiswa ho tswa bukeng ya *Mothopo Kereite* ya 11; *Fona Mabusela le ba bang.* 1999]

- 1.13 Diketsahalo tse setshwantshong se ka hodimo di etsahalla sebakeng sefe? Nehelana ka lebaka la karabo ya hao. (2)
- 1.14 Moithuti ya behileng seledu letsahong o bonahala a sa tsepamisa maikutlo ho se etswang. Nehelana ka lebaka la karabo ya hao. (2)
- 1.15 Tshebediso ya disebediswa tsa thekenoloji, e ka fetola jwang maemo ana a setshwantshong? (2)

MATSHWAO OHLE A KAROLO YA A: 30

KAROLO YA B: KGUTSUFATSO**POTSO YA 2**

Bala ditaba tsa tema e latelang, ebe o di kgutsufatsa ka ho ngola dintlha tse supileng, tseo e leng dikeletso tsa bophelo bo botle.

DITAELO

1. Ngola dipolelo TSE SUPILENG, tse phethahetseng. Mantswe e be A SA FETENG a 70.
2. Nomora dipolelo tsa hao ho tloha ho 1 ho ya ho 7.
3. Ngola ntlha E LE NNGWE feela polelong ka nngwe.
4. Ngola ka mantswe A HAO.
5. Qetellong ya kgutsufatso ya hao, bontsha palo ya mantswe ao o a sebedisitseng ka masakaneng.

TEMA YA C**DIKELETSO TSA BOPHELO BO BOTLE**

Batho ba eletswa ke ditsebi ho nwa metsi a lekaneng letsatsi le letsatsi. Ditsebi di kgothalletsa hore bonyane ho nowe dilitara tse pedi tsa metsi ka letsatsi. Sena se thusa mmele ho ntsha ditjhefu tse ka bang teng ho wona. Metsi a lekaneng mmeleng a boela a thusa diphiso ho sebetso hantle.

Kofi, teye le dino tse tswekere tseo batho ba tlwaetseng ho di nwa, le tsona ho thwe di nowe ka tekano. Mofuta ona wa dino o ama tekatekano ya tswekere mmeleng. Hape o ama le matla a re thusang ho etsa mesebetsi e fapaneng. Tswekere e ngata haholo e kotsi hobane e fokotsa matla a divithamine le dimenerale mmeleng. Mmele o phetseng hantle o itlhokela tswekere e lekaneng.

Ditsebi di boela di eletsa hore re fokotse mafura le diprotheini hobane mmele ha o hloke tse ngata haholo. Diprotheini le mafura a mangata di ka bakela motho mahlaba a sa feleng. Sena e ka ba sesosa sa malwetse a fapaneng.

Ho itlwaetsa ho ja dijo tse nyane kgafekgafetsa ka mora dihora tse pedi kapa tse tharo, ho molemong wa mmele o kwenneng hantle. Tlwaelo ena e thusa ho boloka tswekere e lekaneng mmeleng, ebile e qobisa motho ho lapa haholo. Hape tlwaelo ena e bohlokwa bakeng sa ho boloka boima ba mmele bo itekanetse hantle.

Ka mehla motho a etse bonnete hore dijo tseo a di jang, di na le mafura a tswang tlhaping e bitswang Omega. Omega ena e bohlokwa haholo letlalong, manonyeletsong, bokong le pelong e phetseng hantle.

[E qotsitswe le ho fetolelwa ho tswa makasineng wa *You*, Motsheanong 2013]

MATSHWAO OHLE A KAROLO YA B:**10**

KAROLO YA C: TSHEBEDISO YA PUO**POTSO YA 3**

Bala papatso o be o araba dipotso tsa manollo ya setshwantsho le tshebediso ya puo.

TEMA YA D

Ditlamo tse 33 tse theolang mmele le ho fana ka matla.

Herbex Slim ... Senomaphodi se tshikgunyang. Ke teye e tswakilweng ka ditlamo tse kang: Garcinia le Green tea. E bohlokwa bakeng sa phokotso ya mmele le bophelo bo botle. Hohle moo yo yang, tsamaya o e tshwere. E fumaneha ka tatso tse tharo e leng Lemone, Perekisi le Setoroberi.

herbex info @herbexhealth.com
www.herbexhealth.co.za
Tel: +27 83 425 1868

Qala kajeno, O theole mmele!

[E qotsitswe le ho lokiswa ho tswa makasineng wa *Women's Health*, Phato 2014]

- 3.1 Ke tatso dife tseo sehlahiswa se ka fumanehang ka sona? Nehelana ka E LE NNGWE feela. (1)
- 3.2 Bolela ditlamo TSE PEDI tseo ho thweng di theola mmele sehlahisweng se papatsong. (2)
- 3.3 Nehelana ka tsela E LE NNGWE eo bareki ba ka ikopanyang le bahlahisi ba sehlahiswa sena ka yona. (1)
- 3.4 Ke polelo efe e ka susumetsang bareki ho reka sehlahiswa see? (2)
- 3.5 Kgetha karabo e nepahetseng ho tse latelang (A–D). Sehlahiswa see se reretswe batho bafe? (2)
- A Batho bohle.
B Bomme le barwetsana feela.
C Bontate le bahlankana feela.
D Dikarabo tsohle di nepahetse. (2)
- 3.6 Na setshwantsho sa lehlaku se lebitsong la sehlahiswa, se amana le sehlahiswa se bapatswang? Nehelana ka lebaka la karabo ya hao. (2)

[10]

POTSO YA 4

Bala ditaba tsa khathunu ena, o ntano araba dipotso tse tla e latela.

TEMA YA E

[E qotsitswe le ho lokiswa ho tswa <http://www.gocomics.com>]

- 4.1 Lekola foreimi ya 2 le 3, e be o nehelana ka ntho E LE NNGWE e bontshang hore monna enwa o halefile. (1)
- 4.2 Seno see seo monna a batlang ho se noka se a bata kapa se a tjhesa? Nehelana ka lebaka la karabo ya hao. (1)
- 4.3 Akanya mofuta wa seno se nowang ke monna eo ya khathunung. (2)
- 4.4 Hobaneng ha mosadi foreiming ya 1, a maketse ha monna a batla letswai? (2)
- 4.5 Kgetha karabo e naphetseng ho tse latelang (A–D). Batho ba khathunung ee ba amana jwang? (2)
- A Ke dikgaitsemi.
B Ke basebetsimmoho.
C Ke monna le mosadi.
D Ke metswalle.
- 4.6 Na o nahana hore mosadi o ile a qetella a file monna letswai? Hobaneng ha o realo? (2)

[10]

POTSO 5

5.1 Bala ditaba tsa temana ena, o ntano araba dipotso tse tla e latela.

5.1.1 Tlatsa dikgeo ka mantswe a nepahetseng, a fang seratswana sena moelelo o phethahetseng. Ithuse ka mantswe a latelang. Ngola tlhaku le karabo e nepahetseng feela.

bona; malapeng, hlile; tsebisahaleng; ye, dinthwana; ding; mona; hobane, kile, empa

TEMA YA F**BATHO BA A IKGAKANYA**

- 1 Ho ikgakanya ke ntho e teng (a) ... lefatsheng. Motho a ka iketsa seo a seng sona (b) ... feela a batla ho kgahlisa batho ba bang. Ka nako tse ding motho o (c) ... a ikgakanye ha a batla ho lahla mohlala wa se itseng. O ka fumana batho ba ithehile mabitso a matjha a sa (d) ... Athe ka le leng o fumane motho a etsa eka ha a tsebe letho ka (e) ... tse itseng tseo a di tsebang hantle. Sepheo e (f) ... e le ho pata ditaba.
- 2 Batho ba bang ba ye ba tlohe malapeng a bona e re ha ba fihla dibakeng tse (g) ... ba fihle ba iphetole le difane tsa (h) ... Batho ba jwalo ke ba sa batlang ho ba le kamano efe kapa efe le ba leloko tikolohong eo.
- 3 Mofuta ona wa batho o bakela ba leloko le metswalle mathata hobane ha motho a se a hlokahtse, ho ba boima ho fumana beng ka yena. Athe ba bang bona morao kwana (i) ..., bana ba setse ba hola ka thata ba sa tsebe batswadi. Qetellong bana ba be ba fetohle ditsetse tse hlotseng.

[E qotsitse le ho lokiswa ho tswa bukeng ya *Ditharollo tsa bohle (Padiso)*, EM Skosana le ba bang]

(9)

5.1.2 Nehelana ka leemedi la lentse le ntshofaditsweng polelong e latelang.

Mofuta ona wa batho o bakela ba leloko le **metswalle** mathata.

(1)

5.1.3 Ngola polelo e latelang hape o se o e lokisitse ka ho kgetha lentse le nepahetseng ho a ka masakaneng.

Batho bana ba ratang ho ikgakanya ba qetella ba fetohile (makgolwa, makgola) a seng a sa tle hae.

(2)

5.1.4 Sebedisa lentse lena 'empa', ho bopa polelo E LE NNGWE ka dipolelo tse latelang.

Batswadi ba bona ba ntse ba phela.
Bana ba be ba fetohle ditsetse.

(2)

5.2 Bala le ho boha setshwantsho se latelang, o nto araba dipotso tse thehilweng hodima sona.

TEMA YA G

[E qotsitse le ho lokiswa ho tswa bukeng ya *Changing Lives*: B Townsend, 2009]

5.2.1 Lokisa diphoso dipolelong tse latelang. Ngola nomoro le karabo feela.

Bana ba iyetsa ba betere ho feta ba bang. Na ha ba tsebe hore Matlakala a a kudisa?

(2)

5.2.2 Iketsetse polelo ka lelahlelwa le latelang.

Jo!

(2)

5.2.3 Sebedisa lentswe le latelang polelong ya hao ka moelelo o fapaneng le o setshwantshong.

kobile

(2)

[20]

MATSHWAO OHLE A KAROLO YA C: 40
MATSHWAO OHLE A PAMPIRI ENA: 80